

Ф І Л О Л О Г І Я

Вікторія ПРИХОДЬКО

НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР ТА МЕНТАЛІТЕТ У СТРУКТУРІ ТА ЖАНРОВИХ МОДЕЛЯХ ІСТОРИЧНИХ РОМАНІВ В.ШУКИШИНА “Я ПРИШЕЛ ДАТЬ ВАМ ВОЛЮ” І М.ВІНГРАНОВСЬКОГО “СЕВЕРИН НАЛИВАЙКО”

У статті йдеться про вираження національного характеру та менталітету через жанрові особливості та структуру історичних романів В.Шукишина “Я пришёл дать вам волю” та М.Вінграновського “Северин Наливайко”. Детально розглядаються жанрові моделі та структурний рівень творів.

Наприкінці ХХ ст., після довгих років замовчувань, в художній літературі відкрито постає питання про національний характер та менталітет, що було викликано потребою пізнати та усвідомити свою національну ідентичність і дати відповідь на питання: хто ми є? Цей процес охопив усі національні літератури, зокрема українську та російську.

Художнє зображення національного характеру та менталітету призвело до певних структурних змін у жанрі історичного роману, який з другої половини ХХ ст. набуває рис аналітико-психологічної та філософської прози і збагачується різними жанрово-стильовими рішеннями: його головний структуроутворюючий елемент становить сповідь (“Я, Богдан” П.Загребельного, “Берестечко” Л.Костенко), прийоми бурлеску, фантастики та химерії (“Козацькому роду нема

переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця” О.Ільченка, “Северин Наливайко” М.Вінграновського) тощо.

Таке жанрове оновлення історичного роману відбувається у творчості російського письменника В.Шукшина (“Я пришел дать вам волю”) та українського – М.Вінграновського (“Северин Наливайко”).

Вибір цих творів не є випадковим. Незважаючи на їхню зовнішню несхожість: відсутність типологічних сюжетів, образів, художніх прийомів, будь-яких видів і форм генетико-контактних зв'язків, у романах українського та російського письменників присутнє подібне світовідчуття – я в народі і народ у мені, тому кожен з них пізнає у своєму герої самого себе. *“Северин Наливайко – це, звісно, я сам, – зізнається М.Вінграновський. – У нім мій характер, мої інтонації, і моє все. А от історичні події – то вони вже його, Наливайкові. Северин Наливайко 1594-го року і я 1992-го року – все це одне й те ж саме. За всі ці часи змінилися лише зброя, одяг, харчі і людські нерви. А людська душа, пристрасті, віра й любов – не змінилися. У всі і на всі часи вони єдині”* [2,120]. В.Шукшин, постійно роздумуючи над долею та коренями російського селянства, відчував “глубинную, нерасторжимую, кровную связь – Степан Разин и российское крестьянство”. Він бачив у разинському повстанні не “понизовую вольницу”, а “крестьянское движение, крестьянским соком питавшееся, крестьянскими головами и крестьянской кровью оплаченное” [12,8]. У цьому зв'язку В.Шукшин бачив і самого себе, про що слушно зазначив Г.Бурков, друг та однодумець письменника: *“Разин – это его (Шукшина – В.П.) характер. Такова моя позднейшая отгадка... Резкость, размашистость, надрывность – все оттуда, от разинской темы”* [1, 16].

Для порівняльно-зіставного аналізу цих творів є підставою близька аналітична позиція В.Шукшина і М.Вінграновського до свого народу. Виходячи з неї, письменники головними персонажами обирають тих героїв, які займають чільне місце в національній історії і є певним фокусом сильних і слабких рис нації. Дослідження цих рис, а також пізнання власного характеру допомагає письменникам краще зрозуміти та означити національну окремішність народу, а

також усвідомити його місце в історії людства. І це є знаковим явищем у сучасному літературному процесі як України, так і Росії. Невипадково у статті Г.Сивоконя “Ментальність, біографія і творчість”, присвяченій Є.Маланюку, вказується на важливість для митця бути собою і становити інтерес з огляду на “вселюдськість” [10, 136].

Зв'язок історичних романів В.Шукшина та М.Вінграновського із національною проблемою критика помітила відразу [4;8;14]. Проте, лише стаття І.Дзюби, наводить на думку про взаємозалежність проблеми національного характеру та менталітету і структурних складових твору. Інше враження складається від аналізу в критиці й літературознавстві шукшинського історичного роману. Те, що роман В.Шукшина “Я пришел дать вам волю” не вписується в рамки традиційного історичного роману, а є твором новаторським, відзначалось багатьма вченими, зокрема В.Апуктіною, В.Карповою, В.Коробовим, В.Горном та ін. Однак ніхто з них не пов'язує його жанрові особливості із зображенням національного менталітету. Не роблять цього і ті дослідники, хто вважає, що цей роман взагалі “ни по форме, ни по содержанию не может быть отнесен к тому ряду произведений, что принято относить к жанру исторического романа”, оскільки в ньому “атмосфера, расстановка сил, исторический антураж, подробности военных сражений, среда – все это дано бегло, вскользь” [11,357]. З цією думкою важко погодитись, тому що письменник свідомо йде на таке “скорочення”, надаючи перевагу пошукам морально-етичних та філософських коренів разінського повстання та їхнього зв'язку із проблемами сучасності. В.Шукшин відмовляється від подій як основи побудови сюжету, тому змінює структуру зв'язку між подією та описом внутрішнього світу людини, бо його цікавить не стільки динаміка зовнішньої дії скільки фактори психології, зокрема багатий духовний світ Степана Разіна, а через нього і національний характер. *“Меня больше всего интересует “история души”, – зізнавався письменник, – и ради ее выявления я сознательно много опускаю из внешней жизни того человека, чья душа меня волнует...”* [12,187].

В.Карпова зауважила, що роман “Я пришел дать вам волю” – *“не жизнеописание и не хроника событий крестьянской войны.*

Это эпический социально-психологический роман, где все события пропущены через душу Степана Разина, где психология героя, этой исключительной личности, определяет движение романа” [6,162]. Проте В.Карпова, на жаль, нічого не говорить про Разіна як віддзеркалення російського національного характеру.

Це зробив В.Юдін, який підкреслив, що В.Шукшин створив багатогранний психологічний портрет Разіна, хоча й не обмежився виявленням лише його індивідуальних рис. Разін у романі “Я пришел дать вам волю” – “исторический тип русского национального характера в одну из самых драматических эпох” [14,76]. Саме це і зумовило жанрову специфіку шукшинського історичного роману, який збагатився рисами соціально-психологічної трагедії.

Головний конфлікт роману – соціально-психологічний – одночасно розкритий в історичному і сучасному ракурсі. Вже самим національним менталітетом зумовлена втрата можливості скористатись результатами боротьби за волю. Головний конфлікт розпадається на десятки дрібніших, поєднання яких у єдине ціле та пропущення кризь призму світосприйняття героя надає шукшинському твору рис роману-дослідження, де між автором та героєм, з одного боку, є певна дистанція, а з іншого – немає. Межа світобачення, що розділяє Шукшина та Разіна, відчутна вже з самого початку: Разін діє з позиції свого часу та досвіду, автор же оцінює його вчинки з позиції не лише історії, але й сучасності. Проте, співчуваючи та співпереживаючи своєму герою, В.Шукшин у душі ніби зливається з ним. Природність цього процесу зумовлюється так званою “думною” реакцією (вираз Л.Кисельової), що постає в романі як “цельное, элитное, единое мнение - “дума” от первого лица – то ли самого автора, то ли его главного героя; похоже, что очевидца прошлого, но не менее похоже, что и персонажа из будущего. ...важно, что у Шукшина оно как бы раздвигает пространственные, временные и хронологические рамки прежних форм романа исторического, свободно “шагая” из одной эпохи в другую, открывает и устанавливает иные, более соответствующие историзму современному” [7, 305-306]. Пов’язана з ліричним началом “думна” реакція впливає на жанрову специфіку і структуру шукшинського твору, змінюючи часові рамки і не порушуючи при цьому принципу історизму.

У романі В.Шукшина, як згодом і у М.Вінграновського, реалізуються, з метою розкриття національного характеру та менталітету, два структуроутворюючі принципи – *об'єктивний*, пов'язаний з розкриттям поведінки героя, та *суб'єктивний* – роздуми Разіна та автора про трагізм селянської війни. Перший домінує при створенні образу головного героя, другий – у монологах персонажу. Саме суб'єктивний принцип надає шукшинському твору трагічної тональності і визначає авторське співчуття, чого не можна сказати про художній спосіб зображення у М.Вінграновського, для якого є властивим гармонізувати об'єктивну розповідь із суб'єктивними враженнями.

Роман “Я пришел дать вам волю” будується як внутрішній монолог героя, його звіт про свою діяльність. Для Разіна важливим було розібратися у поразках свого попередника Івана Болотнікова, щоб прийняти кардинальне рішення – бути чи не бути війні: “Одни идут, другие смотрят, что из этого выйдет. И эти-то тыщи-то, – сегодня с тобой, завтра по домам разошлись. У Ивана потому и не вышло, что не поднялись все. Как по песку шел: шел, шел, а следов нет. А у меня так: из Астрахани ушел, а хоть снова туда поворачивай – не опора уж она, бросовый город. И Царицын, и Самара... Пока идёшь, все с тобой, все ладно, прошел – как век тебя там не было. ...Надо Москву брать. ...Царя вниз головой на стене повесить – чтоб все видели” [13, 307].

Це рішення визрівало та міцніло в Разіні вже давно. “*Та сила, которую мужики не смогли осознать и назвать словом, называлась – ГОСУДАРСТВО (виділено В.Шукиним)*” [13, 310].

Відносини між державою і повстанцями у В.Шукшина і М.Вінграновського – різні. М.Вінграновський пов'язує проблему свободи народу із побудовою власної держави. Інше бачення цієї проблеми у В.Шукшина: автор виступає відкрито, щоб сказати те, чого з об'єктивних причин не могли сказати його герої. Держава та воля – це антитези, які складають зміст роману і які були віддзеркалені в менталітеті народу. Про це яскраво свідчать історичні пісні, зокрема разінського циклу, де антитези *державна – воля* є синонімічними антитезам *Москва – Разін*. [9, 155].

Разін бореться за волю, бореться з державою. Однак ця боротьба була приреченою вже з самого початку, оскільки реакція патріархальної Росії однозначна – “царя надо слушаться”. І Разін, роблячи свій вибір, знав це. Та, він переконаний, що *“не пропадет эта думка – про волю, запомнят ее... Не теперь, после – умней станут... похрабрей маленько... возьмут”* [13, 380]. Тому зроблений ним вибір – “быть войне”, є одночасно і власним вибором – “умереть по-людски”.

М.Вінграновський вирішує проблему співвіднесеності держави і Наливайка, виходячи зі своїх історичних реалій. Акцент робиться на відсутності єдності в народі, що й заважало створити власну державу. Наголосимо, що В.Шукшин і М.Вінграновський по-різному ставляться до дилеми *держави – воля*: шукшинські герої, щоб здобути волю, мусили руйнувати державу, а герої М.Вінграновського мусили обмежити свої амбіції, щоб побудувати свою державу і тим самим здобути волю для народу.

Шукшинське розуміння специфіки російського національного характеру, як показує критика, “во многом восходит к Достоевскому” [8, 125]. Поряд з мотивом каяття в романі “Я пришел дать вам волю” виникає тема особливої пам’яті, яка нероздільно пов’язана із так званим “алкогольним міфом” Шукшина [8, 122]. “Слуха”, “медовуха” символізують одночасно і радість життя (“праздник”), і страждання. Про те, що “русский пьяница любит пить с горя и плакать”, говорив ще Ф.Достоевський [5, 38]. Шукшинському герою алкогольне сп’яніння необхідне, щоб позбутися важких спогадів, впасти у забуття. Таким чином, психологічний процес розвивається в координатах *пам’ять – безпам’ятство*. Проте, та ж сама пам’ять, від якої душа болить і хочеться смерті, не допускала провалів у несвідоме, не дозволяла надіти маску. Трагічність свого становища Разін особливо відчував в останні місяці повстання, коли бачив, що “дело, которое он взгромоздил на крови, часто невинной, дело – только отвернешься – рушится”; це відчули і разінці, коли на їхніх очах отаман застрелив безвинного козака: *“Трудно было бы теперь наладиться празднику. Нет, теперь уже ему не наладиться вовсе: от этого выстрела все точно оглохли. Куприян, безвинный М.Вінграновського. Бойові епізоди з участю самого Разіна та його*

казак, еще теплый лежит, а тут – наливай! Наливай сам да и пей, если в горло полезет” [13, 274].

Для М.Вінграновського “алкогольний міф” не є суттєвим у вираженні національного характеру, а тому сцени з випиванням горілки відходять на другий план. Вони пов’язані, як правило, з народними обрядами (сватанням, релігійними святами тощо).

У романі “Я пришел дать вам волю” осмислення минулого і сучасного пов’язане з постановкою багатьох морально-філософських проблем. Ситуація вибору дозволяє в окремих життєвих разінських епізодах розкрити психологію героя, що визначає рух сюжету. Вона вплинула на жанрові та структурні особливості роману: її структуро- та жанроутворюючі функції сприяли посиленню драматизму твору та позначились на розвиткові конфлікту, на принципах історизму в зображенні головного героя.

Таким чином, історичний роман В.Шукшина “Я пришел дать вам волю” постає як психологічна проза, головним об’єктом якої є національний характер і менталітет.

Подібне завдання успішно вирішує український письменник, який головною темою свого роману обрав козацьке повстання під проводом Северина Наливайка – одну з найтрагічніших сторінок національної історії. Твір М.Вінграновського також визнаний сучасною критикою як явище незвичне для історичної романістики: *“Роман... написаний на “вільному диханні”, він не скутий ніякими ідеологічними чи іншими зобов’язаннями, якимись готовими оцінками чи наперед продуманими інтерпретаціями; він не залежний від якоїсь підпорядкувальної жанрово-стильової моделі”* [4, 9].

Окрім історичного плану в романі “Северин Наливайко” присутній “густий побутовий живопис”, “яскраво пригодніцькі сюжетні лінії”, “стихія поетичної химерії” [4, 9], яка притаманна саме народному мисленню українців, що й створює незвичайну жанрову та структурну модель твору. Письменника насамперед цікавить доба Наливайка, її “дух”, люди і, власне, український менталітет.

Розкриваючи проблему національної свідомості, М.Вінграновський, як і В.Шукшин, звертається до історичної пам’яті. Проте, у постановці цієї проблеми український письменник наближається не

стільки до Шукшина, скільки до Ч.Айтматова, який у романі “И дольше века длится день” композиційно-ідейним центром зробив легенду про манкурта. У романі “Северин Наливайко” тема манкуртства постає в образі Януша Острозького – українця, котрий добровільно пориває зв’язок зі своїм народом і стає на бік його ворогів як раб-виконавець чужої волі.

Складна система просторово-часових відносин у творі дозволяє письменнику яскравіше відтворити образ епохи, розкрити трагедію історичної особистості.

М.Вінграновський не засуджує свого героя. Навпаки, ми ніби відчуваємо його розуміння зробленого Наливайком вибору.

На відміну від шукшинського твору, у романі М.Вінграновського відсутні авторські ліричні відступи, хоча авторське “я” відчувається мало не на кожній сторінці. Глибока симпатія та співчуття письменника своїм героям виражається насамперед у тому, що і люди, і тварини, і сама природа у творі дуже інтимізовані та піднесені до містики. Згадаймо хоча б таємничий ліс, в якому на місячній галявині з’являються люди-мізинчики; папку, наповнену місячним світлом; таємничий вихорець; ховрашків, коней та віслючка, які можуть “говорити”, “сміятися”, “думати” і т.д. Усе це є “суб’єктивно-метафоричним баченням реалій, збагачених примхливою і прекрасною грою уяви і огорнутих райдужним серпанком ліричних переживань та розкішного гумору”, що дозволило І.Дзюбі віднести роман “Северин Наливайко” до “химерної” історичної прози [4, 11].

М.Вінграновського цікавить і батальна сторона зображуваних подій. Він, як слушно зазначає І.Дзюба, “несподівано виявив себе чи не найбільшим баталістом у сучасному українському мистецтві, в усякому разі – найоригінальнішим і найазартнішим. Численні картини великих бойовиськ і малих сутичок у нього не тільки дають оптичний ефект скрупульозної панорами, а є спонтанним вибухом самої матерії оповіді, концентруючи в собі патетику руху великих людських мас і мінливість долі окремої постаті, бруталність сукупної сили войовництва і щемливу цнотливість її смакування в автора, гострий драматизм і парадоксальний гумор” [4, 8].

У романі В.Шукшина “Я пришед дать вам волю” батальні сцени хоча й менш чисельні, однак не менш яскраві, ніж у романі

есаулів, приклади бойової вправності, спритності та сміливості козаків а також сцени кривавих розправ з воеводами, гуляння після перемоги є важливими у структурі роману. Вони допомагають глибше пізнати особливості російського національного характеру.

Отже, вираження національного характеру в історичних романах В.Шукшина "Я пришел дать вам волю" та М.Вінграновського "Северин Наливайко" по-різному позначилось на їх жанровій природі та структурі: шукшинський твір постає як психологічна історична проза, тому що предметом його досліджень служить національний характер, виразником якого є колоритна фігура Степана Разіна, роман М.Вінграновського належить до "хімерної" історичної прози, оскільки тут "про найдраматичніші моменти національної історії стільки кумедного, грайливого, легковажного..." [4, 8]. Проте, "хімерність" не заважає автору винести "наперед" непересічну особистість Северина Наливайка, який є його "улюбленим героєм української історії" і в якому зосереджені найхарактерніші національні риси українського народу. Доходимо висновку, що і В.Шукшин, і М.Вінграновський розкривають національний характер та менталітет через жанрові особливості і структуру своїх історичних романів.

1. Бурков Г. При Шукшине была тетрабочка...// Лит.Россия. – 1983. – № 37. – 9 сент. – С.16.
2. Вінграновський М. Наливайко // Фундація Омеляна і Тетяни Антоновичів. – Київ-Вашінгтон: АО "Август", 1999. – 120 с
3. Вінграновський М. Северин Наливайко. – К.: Веселка, 1996. – 366 с.
4. Дзюба І. Історичний міф Миколи Вінграновського // Вінграновський М. Северин Наливайко. – С. 5-12.
5. Достоевский Ф. Полн.собр.соч.: В 30-ти т. – Л.: Наука ЛО, 1980. – Т.21.
6. Карпова В. Талантливая жизнь: В.Шукшин – прозаик. – М.: Сов. писатель, 1986. – 427 с.
7. Киселева Л. Историзм в литературе современного этапа // В поисках нового содержания. Советская литература 70-х – первой половины 80-х годов. – М.: Советский писатель, 1989. – 408 с.
8. Куляпин А. Проблемы творческой эволюции В.М.Шукшина. – Барнаул: Изд-во Алтайского госуниверситета, 2000. – 199 с.
9. Русская историческая песня. – Л.: Сов.писатель, 1987. – 544 с.
10. Самотождність письменника. До методології сучасного літературознавства. Колективна монографія / Відп. Редактор Г.М.Сивокінь. – К.: Українська книга, 1999. – 160 с.

11. Фомин В. Пересечение параллельных. – М.: Искусство, 1976. – 407с.
12. Шукшин В. Вопросы самому себе. – М.: Мол.гвардия, 1981. – 256 с.
13. Шукшин В. Я пришёл дать вам волю // Собр.соч.: В 5-ти т. – Бишкек: Книголюб: Компания “Венда”, 1992. – Т.2. – 400 с.
14. Юдин В. Нравственно-философское начало в романе В.Шукшина “Я пришёл дать вам волю” // Юдин В. Современный русский исторический роман. – Калинин: Б.и., 1990. – 80 с.

Виктория Приходько. Национальный характер и менталитет в структуре и жанровых моделях исторических романов В.Шукшина “Я пришёл дать вам волю” и М.Винграновского “Северин Наливайко”. В статье рассматривается выражение национального характера и менталитета через жанровые особенности и структуру исторических романов В.Шукшина “Я пришёл дать вам волю” и Н.Винграновского “Северин Наливайко”. Детально анализируются жанровые модели и структурный уровень произведений.

Victoria Prykhodko. National character and mentality in the structure and genre models of the historical novels “I’ve come to give you freedom” by V.Shukshyn and “Severyn Nalyvaiko” by M.Vingranovsky. This article is about the expression of national character and mentality through the peculiarities of genre and structure in the historical novels “I’ve come to give you freedom” by V.Shukshyn and “Severyn Nalyvaiko” by M.Vingranovsky. The models of genre and structural level of these novels are analysed in detail.